

Pražská aglomerace na přelomu 9. a 10. století

JAN HAVRDA

Pražská sídlištní aglomerace s hradem nad řekou představovala v závěru života kněžny Ludmily nejvýznamnější sídelní útvar raně středověkých Čech. Už v posledních desetiletích 9. a na začátku 10. století, v době vlády jejího manžela knížete Bořivoje I. a následně jejich synů Spytihněva I. a Vratislava I., se začala definitivně upevňovat pozice Prahy jako centra českého knížectví. Žádné z dalších tehdejších center se svým významem Praze nepřiblížovalo. Od přelomu 9. a 10. století se hlavní přemyslovské sídlo dynamicky rozvíjelo, naopak význam ostatních hradeb center – k nejznámějším patřily Budeč, Levý Hradec, Libušín, Stará Boleslav, Mělník či Tetín – se snižoval. Za vlády knížete Bořivoje byly nejdůležitějšími aglomeracemi vedle Prahy až vzdálenější lokality: na západě Řezno, na východě velkomoravské Mikulčice a Staré Město u Uherského Hradiště. Těm se co do velikosti a počtu obyvatel žádná česká sídla, a tedy ani Praha, nerovnála. Ze soudobých písemných pramenů nedisponujeme žádnými informacemi o podobě osídlení pražské kotliny, o charakteru zástavby, opevnění, o komunikační síti, výrobních aktivitách, obchodu, pohřbívání či dalších sociálních a ekonomických aspektech vývoje města. Výjimku tvoří pouze několik zmínek týkajících se Pražského hradu a nejstarší sakrální stavby postavené v jeho areálu, kostela Panny Marie.¹ K rozsahu a podobě osídlení promlouvá tedy hlavně archeologie.

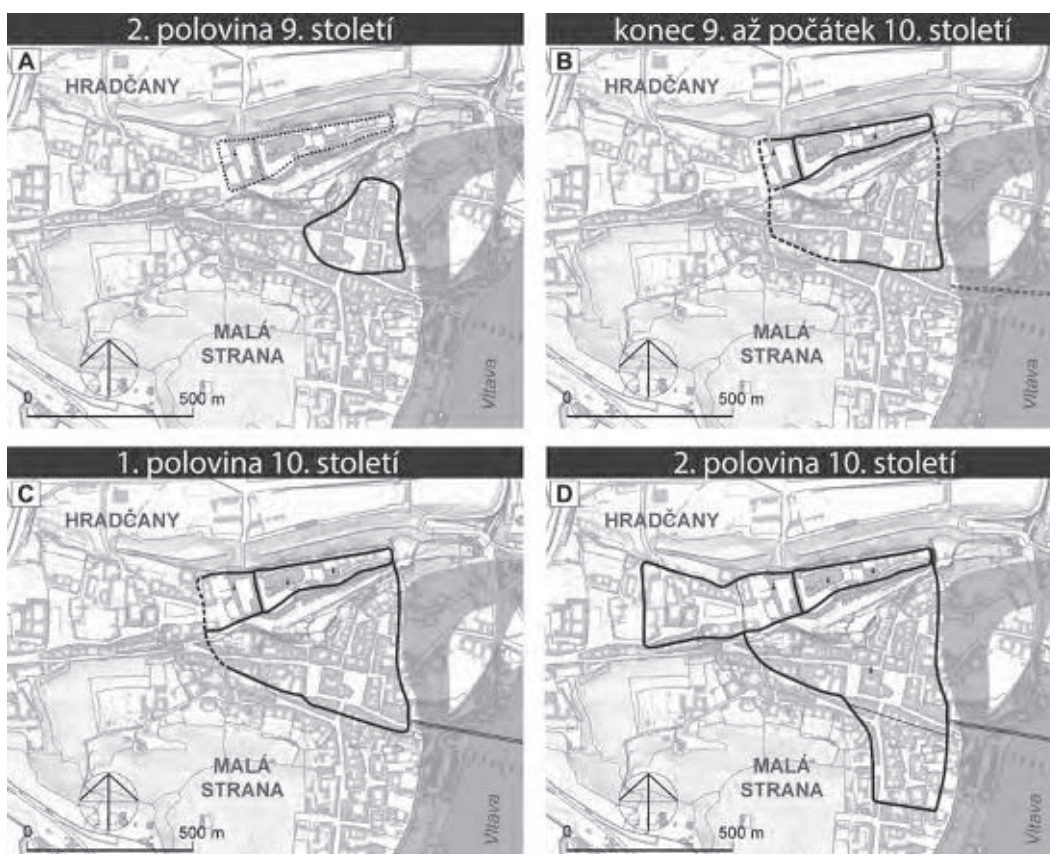
Pražská kotlina je přirozeným těžištěm středních Čech. Stejně jako většina evropských středověkých metropolí i Praha vznikla u většího říčního toku. Právě zde, na levém vltavském břehu, vyrostla v průběhu 9. a 10. století rozsáhlá aglomerace, jejímž centrem se nakonec stal hrad vybudovaný na málo příhodném místě, ale v jedinečném sídelním kontextu.² Na protáhlém úzkém návrší se nalézal kamenný stolec, nastolovací místo vládce Čechů, a patrně nedaleko od něho je nutno hledat sněmovní pole. Výhodnost této polohy vyplývá též ze skutečnosti, že právě v prostoru pražské kotliny bylo možné poměrně snadno překonat Vltavu. Komunikační význam místa vynikne po rekonstrukci možných brodů přes řeku, neboť ve vltavském kaňonu lze nalézt omezený počet lokalit, kde bylo možné řeku přejít. Jeden brod se nacházel přímo pod hradčanským návrším, na Klárově, druhý se nalézal dále po proudu, v místě dnešního ostrova Štvanice. Za jádro osídlení je možné považovat území jak dnešních Hradčan, tak hlavně Malé Strany. Její centrální část se nachází v protáhlé, mírně asymetrické, k Vltavě otevřené kotlině, na severu a jihozápadě vymezené svahy Petřína a hradčanského návrší. Na východě neohraničoval osídlené území vltavský břeh, ale při západním okraji nivy dnes zaniklý geomorfologický útvar, zazemněné a při velkých vodách zaplavované staré bahnitě koryto Vltavy. (Obr. 39) To bylo využito jako přirozený fortifikační prvek raně středověkého opevnění. Pouze směrem k jihu, na rozdíl od dalších světových stran, se nevyskytovaly žádné výraznější prvky reliéfu, které by utvářely přirozené hranice, a právě tímto směrem se osídlení později rozvíjelo. Jedinou výjimkou byla drobná, dnes

neexistující vodoteč, označovaná v literatuře jako Malostranský potok. Její koryto bylo odkryto až při archeologických výzkumech. Specifickým terénním prvkem byla mokřina objevená v jihozápadní části Malostranského náměstí.³ Význam pro rozvoj osídlení měla kromě vody i dostupnost některých nerostných surovin. Stavební kámen, konkrétně opuka, ale také například diabas a pískovec, byl získáván na Petříně a na Strahově. Přímo z prostoru pražského levobřeží jsou známa i ložiska železných rud a keramických hlín.⁴ V sídlištní aglomeraci se rudy též upravovaly pražením. Od této činnosti bývá dokonce odvozován vznik názvu Prahy.⁵

První fáze rozvoje opevněné raně středověké levobřežní pražské aglomerace započala nejpozději v průběhu 9. století a vyvrcholila ve století následujícím.⁶ Již pro tuto dobu je možné hovořit o dvou hlavních, na základě morfologie terénu od sebe oddělených, a tedy z tohoto aspektu samostatných areálech, jimiž byly plocha hradčanského návrší a prostor malostranské kotliny. V průběhu 9. století se začalo rozvíjet osídlení na katastru Hradčan. Jeho charakter a míru jeho intenzity je obtížné určit.⁷ O nejstarší historii sídlištního areálu v okolí Hradčanského náměstí, který bývá označován jako západní předhradí, víme relativně málo.⁸ Na základě nečetných indicií lze předpokládat, že areál, jenž se nalézal na nejsnadněji přístupné cestě k hradu, byl v průběhu 10. století opevněn dřevohliněnou hradbou. Určit přesněji dobu vzniku tohoto fragmentárně poznaného opevnění je zatím obtížné.⁹ Stejně tak nevíme, jak a kde přesně byla tato fortifikace napojena na opevnění malostranské. To chránilo tehdy nejlidnatější část pražské aglomerace, sídliště pod jižním svahem hradčanského návrší, historické centrum dnešní Malé Strany. V pozdějších písemných pramenech je označováno jako podhradí (*suburbium*).¹⁰ Na základě archeologických nálezů dnes víme, že k jeho jádru náležel prostor Malostranského náměstí s nejbližším okolím. Právě tento areál byl intenzivně osídlen nejpozději od 9. století.¹¹ Postupně se jeho plocha neustále zvětšovala, maxima pak dosáhl v druhé polovině 10. a v 11. století. Lze konstatovat, že osídlení okolo roku 900 sahalo směrem k severu až po úpatí svahu strmého hradčanského ostrohu, do oblasti bývalého Pětikostelního náměstí, dnes severní části Sněmovní ulice. Směrem k západu se rozkládalo až po nejuvzdálenější konec ulice Tržiště¹² a po západní úsek Thunovské ulice, k východu až po oblast Josefské ulice a k jihu až po úroveň Velkopřevorského a Maltézského náměstí. Z míst ležících dále na jih disponujeme pro toto období zejména doklady pohřbívání.

Datování sídlištních situací se opírá hlavně o nálezy keramiky. Právě v době života kněžny Ludmily byla vyspělá středohradištní keramika s poměrně malou chronologickou citlivostí postupně nahrazována novým keramickým typem, nádobami s límcovitou profilací okraje. Na základě analýz stratigrafických situací a dendrochronologických dat se ukazuje, že se tato keramika užívala poměrně krátce. Objevila se na úplném konci 9. století a používána byla v prvních desetiletích století následujícího. Její výroba se tak překrývala se závěrem života kněžny Ludmily.¹³

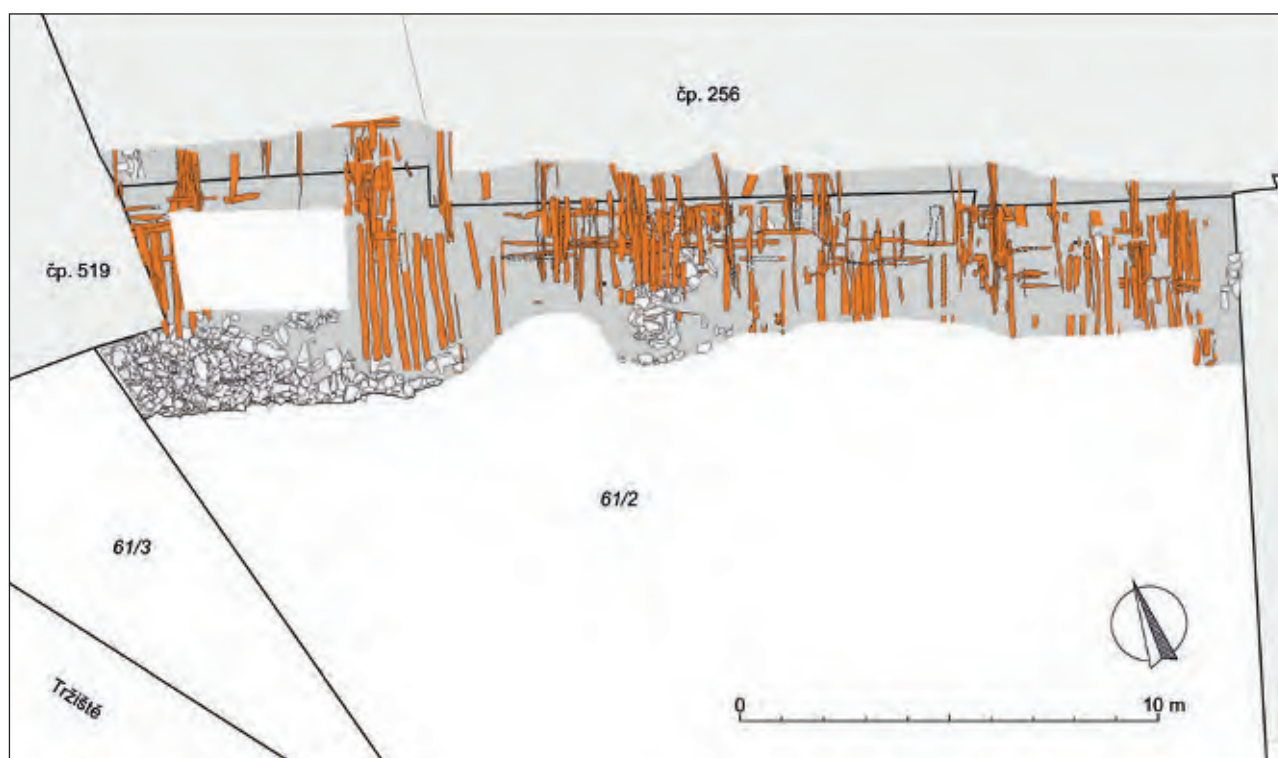
Sídlištní prostor byl podle nejnovějších objevů nejpozději v 9. století opevněn. (Obr. 39a) Zatím nejvýraznějším dokladem nejstarší linie malostranského opevnění byl nález malého pozůstatku dřevohliněné hradby před západní frontou Malostranského náměstí a hlavně hlubokého příkopu objeveného západně od hradby ve sklepech Lichtenštejnského paláce, jižně od vyústění Nerudovy ulice na náměstí. Další úseky této nejstarší fortifikace byly odkryty při jižním okraji náměstí a u jižního konce Josefské ulice.¹⁴ Takto vymezený nejstarší opevněný útvar zaujímal přibližně plochu 6,4 hektaru. Nutno poznamenat, že sídlištní i výrobní aktivity probíhaly v 9. století též mimo opevnění, západně a jižně od nejstarší hradby.

39 Hypotetická rekonstrukce vývoje opevnění pražské aglomerace od 9. do 10. století s vyznačením nejstarších pražských kostelů a předpokládaného dřevěného mostu přes Vltavu.

Někdy na přelomu 9. a 10. století se areál proměnil, jižní linie fortifikace byla výrazně stavebně upravena. Patrně již v této době začal být budován nový úsek opevnění jižně od Malostranského náměstí. (Obr. 39b) Opevnění se skládalo z přibližně 8 metrů širokého dřevohliněného tělesa hradby s dřevěnou roštovou, místy i komorovou konstrukcí a z téměř 10 metrů širokého příkopu. Zánik této fortifikace je datován do první třetiny 10. století.¹⁵

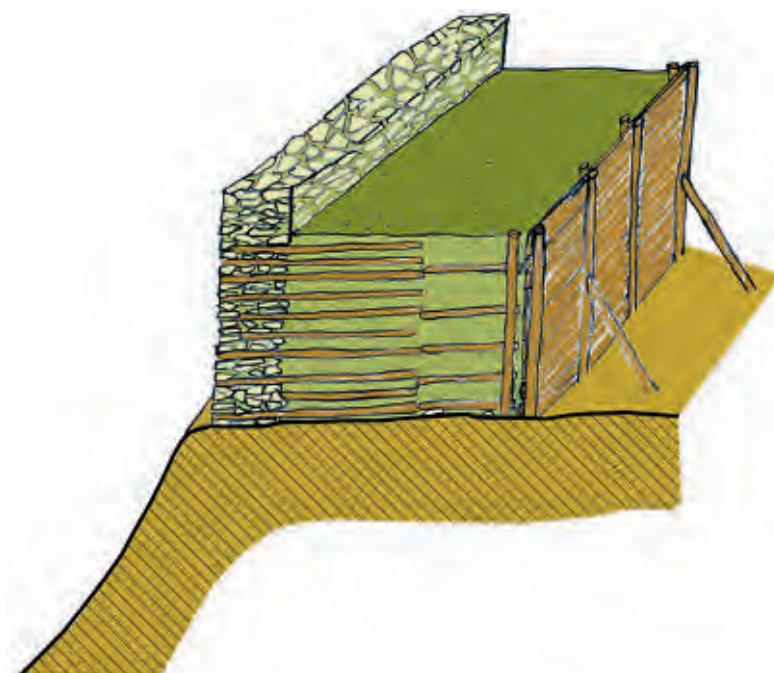
Následně došlo ke zvětšení podhradí, a to směrem k jihu a západu.¹⁶ Patrně v průběhu první poloviny 10. století došlo k výstavbě nového opevnění, jehož pozůstatky byly nalezeny jižně od Josefské ulice¹⁷ a mimo jiné i pod severní frontou ulice Tržiště. (Obr. 39c) Na jejím západním konci byla hradba prozkoumána v souvislém pásu dlouhém 26 metrů. (Obr. 40) Při výstavbě hradby se do jejího tělesa kromě středohradištní keramiky dostalo jako starší příměs drobné bronzové kování – vrchlík faléry, která byla patrně součástí koňského postroje. (Obr. 41) Po dobudování tohoto úseku se uvnitř ohrazeného areálu ocitla široká dřevěná cesta mířící na malostranský konec dřevěného mostu přes Vltavu. Přesná rekonstrukce proměn systému raně středověkého opevnění není dosud na základě dosavadních nálezů možná, a to i když některé jeho části již byly odkryty a dobře zdokumentovány. Zatím nejdelší, takřka souvisle dochovaná linie opevnění byla objevena západněji, mezi ulicí Nerudovou a Břetislavovou, a to v délce 116 metrů.¹⁸ Je známé též přibližné umístění vstupů do opevněného areálu. Jedna z bran se patrně nalézala u jihozápadního rohu Malostranského náměstí, kde byla objevena mohutná dřevěná konstrukce, snad pozůstatek stavby, jež mohla být součástí opevnění brány.¹⁹ Blízko této stavby byly nalezeny reliktů několika dřevěných vozovek mířících

40 Dřevohliněné těleso hradby (šedě) s čelní opukovou zdí. Úsek hradby chránící malostranské podhradí v první polovině 10. století byl odkryt v roce 2019 na západním konci ulice Tržiště, jižně od čp. 256/III.

sem z různých směrů.²⁰ Další z bran je nutno předpokládat v místě komunikace směřující ke klárovskému brodu a dále v Mostecké ulici u vstupu na most. Po dobudování nejjižnějšího úseku malostranské fortifikace, patrně v průběhu druhé poloviny 10. století, hradbou chráněná aglomerace zaujímal plochu 37 hektarů. (Obr. 39d)

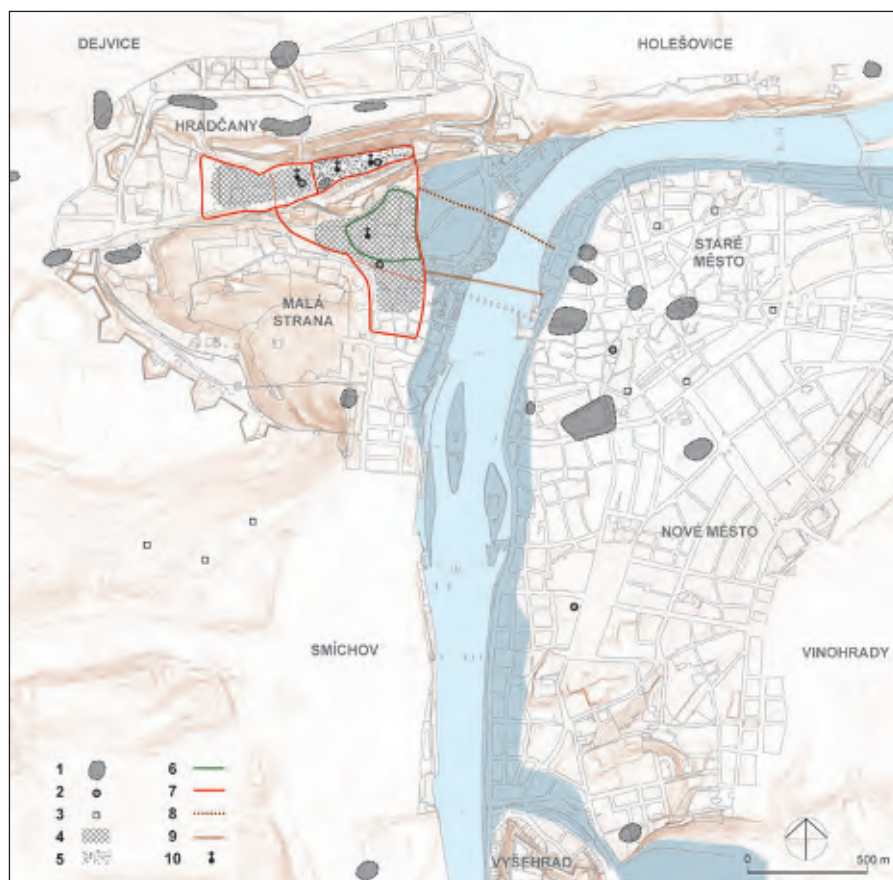
41 Rekonstrukce hradby podhradí z 10. století na základě malostranských nálezů.

Blízko jádra aglomerace se už v 10. století nalézalo několik osad. Archeologické doklady osídlení z 10. století jsou známy z osady Obora.²¹ Do stejného století se datují i počátky osídlení ostrova pod pražským mostem, pozdější osada Rybáře na dnešním Klárově.²² Ve vzdálenějším zázemí raně středověké Prahy se nacházely další nevelké osady. O jejich přesné lokalizaci a podobě obvykle víme velmi málo. Na základě nálezů hrobů datovaných do druhé poloviny 9. a 10. století lze předpokládat osídlení například na katastrech Smíchova, Motola, Košíř, Podolí, Břevnova, Střešovic, Dejvic a Holešovic.

Archeologie disponuje pouze nepočtenými doklady sídlištních situací, tj. nálezy sídlištních vrstev a objektů, například reliktnů mírně zahloubených domů, negativů dřevěných konstrukcí nadzemních staveb či přímo pozůstatků srubů,²³ ohnišť a také různých, obtížně interpretovatelných objektů (jam, žlábků apod.). Dosud se podařilo ve srovnání s pokročilým 10. stoletím odhalit jen poměrně málo objektů spolehlivě datovaných do 9. až počátku 10. století. Do stejné doby náležejí také nejstarší doklady výroby a zpracování železa. Ty pocházejí z míst jak uvnitř opevněné plochy aglomerace, tak i vně (západně a jižně) od ní. Nálezy reliktnů pyrotechnologických objektů (vyhřívacích či pražicích výhni nebo torz pecí), výrobního odpadu (kovářské i hutnické strusky) a upravené i neupravené železné rudy ukazují na zásadní roli železářství už v nejstarší etapě vývoje pražské raně středověké aglomerace.²⁴

O intenzivním osídlení pražské kotliny v raném středověku svědčí též nálezy pohřebišť. Z historického centra Prahy jich je dnes známo na dvě desítky.²⁵ (Obr. 42) Objevena byla jak přímo v areálu Pražského hradu (na III. nádvoří), tak severně i západně od něho

42 Pražská aglomerace s vyznačením pohřebišť datovaných do druhé poloviny 9. až 10. století.
 1 – pohřebiště
 2 – jednotlivé hroby či pohřebiště nejistého stáří
 3 – nádoby (hrobová výbava?)
 4 – osídlená plocha na přelomu 9. a 10. století (na Malé Straně – na základě nálezů sídlištních situací s keramikou s límcovitým okrajem; na Hradčanech – rozsah hypotetický)
 5 – areál Pražského hradu s kostely sv. Víta a sv. Jiří
 6 – nejstarší opevnění
 7 – předpokládaný maximální rozsah raně středověké opevněné aglomerace
 8 – brod
 9 – most
 10 – kostely

(Strahov, Královská a Lumbeho zahrada / Jelení, Jízdárna, pohřebiště u Prašného mostu v ulici Milady Horákové, dále Střešovice-Triangl a Malovanka).²⁶ Z katastru Malé Strany je pro období 9. až počátku 10. století – vyjma nálezu ojedinělého hrobu s nádobkou a nožem u severního konce Karmelitské ulice v čp. 270/III – doloženo prokazatelně jen pohřebiště na Újezdě.²⁷ Další doklady pohřbívání z 9. až první poloviny 10. století postrádáme. Několik pohřebišť datovaných do tohoto období bylo objeveno na pravém břehu řeky, na katastru Starého i Nového Města. Nutno poznamenat, že průkazné doklady osídlení, které by bylo současné s nejstaršími pohřebišti, zde zatím nemáme. Intenzivní osídlování této části pražské kotliny začalo až v době, kdy se kapacitně naplnilo malostranské podhradí – v průběhu druhé poloviny 10. století, především však ve století následujícím.

Raně středověká pohřebiště se nalézala na západním okraji Starého Města, přímo nad břehem Vltavy. V posledních letech bylo v tomto prostoru, na nejnižší říční terase, evidováno několik skupin hrobů, a to na náměstí Jana Palacha, v Kaprově a ve Valentinské ulici. Jeden hrob byl nalezen také v Husově ulici.²⁸ Není jasné, zda se jednalo o více samostatných funerálních areálů v čase se měnících, nebo lze uvažovat o pásu využívaném výhradně k pohřbívání. Naposledy bylo publikováno řadové pohřebiště z areálu Klementina, na němž se podařilo prozkoumat celkem jedenáct hrobů. Předměty z nich (nádobky, nože a šperky) v kombinaci s výsledky radiouhlíkového datování koster umožnily rozdělit nalezené hroby do tří chronologických skupin. Nejstarší fázi pohřbívání, kterou reprezentuje hrob dívky s hrozníčkovitou náušnicí, lze datovat do druhé poloviny 9. století, podle radiouhlíkového datování dokonce spíše do třetí čtvrtiny tohoto století. Další stratigraficky i orientací hrobových jam odlišitelnou skupinu hrobů je možno řadit na přelom 9. a 10. století (hroby s milodary) a nejmladší skupinu hrobů, lišících se orientací a již bez milodarů či osobních předmětů zesnulých, pak do první poloviny 10. století.²⁹ Další dvě pohřebiště, datovaná na základě nálezů dřevěných vědérek do druhé poloviny 9. až první poloviny 10. století, se nalézala v oblasti Staroměstského náměstí. Jedenáct hrobů bylo objeveno u vyústění Celetné ulice do náměstí, tři hroby pak v ulici U Radnice.³⁰ Nekropole se rozkládala také v oblasti ulic Na Perštýně a Bartolomějské. Vývoj tohoto funerálního areálu zatím nebyl uspokojivě vyřešen.³¹ Patrně soudobá se zmíněnými staroměstskými pohřebišti byla nekropole objevená v centrální části Nového Města, u Václavského náměstí. Na základě bohaté hrobové výbavy (kaptorga, stříbrné perly, skleněné korálky, záušnice) je kladena do první poloviny 10. století.³² Pohřebiště bylo odkryto také přímo pod Vyšehradem, nad nivou Botiče v ulici Na Slupi.³³ Na katastru Nového Města se na základě hrobových nálezů uvažuje o existenci ještě jednoho pohřebiště – v Trojické ulici, nedaleko od vltavského břehu.³⁴ Jednoznačnou odpověď na otázku, kde žili lidé, kteří své zesnulé pohřbívali na pohřebišti na katastru Starého a Nového Města, zatím archeologie neposkytla.

V širším okolí jádra pražské aglomerace byla dokumentována i jiná pohřebiště. Největší, v Lahovicích na jižním okraji Prahy, je datované do druhé poloviny 9. až první poloviny 11. století. Toto pohřebiště u soutoku Berounky s Vltavou bylo prozkoumáno téměř úplně. Dokumentováno zde bylo na 400 hrobových jam. Raně středověké pohřebiště zařazené do období od konce 9. do konce 11. století bylo odkryto také v Motole.³⁵

V poslední době bývá stáří některých kosterních ostatků, zvláště u hrobů, v nichž se nenalézají žádné artefakty, určováno pomocí radiouhlíkové analýzy. Ponejvíce je však datování dosud odvozováno od hrobové výbavy. Citlivost obou těchto datovacích metod je přibližně stejná. Obvykle, a to nejen v pražské kotlině, bývá časové zařazení

43 Drobné nálezy z pražské aglomerace získané ze sídlištních i hrobových kontextů datovaných do druhé poloviny 9. až první poloviny 10. století: záušnice (1, 2) a hrozníčkovitá náušnice (3), všechny z jednoho hrobu z pohřebiště v Klementinu; skleněné (4, 6) a jantarový (5) korálek z pohřebiště na Strahově; olivovité skleněné korálky ze sídlištní situace z Karmelitské čp. 384/III (7) a ze Sněmovní čp. 164/III (8); bronzové kování (vrchlík faléry – 9) a kostěná destička (10) nalezené v tělese raně středověké hradby jižně od čp. 256/III v ulici Tržiště.

nejstarších raně středověkých kostrových pohřebišť možné pouze do širšího intervalu, nejčastěji od poloviny 9. do průběhu 10. století. Artefakty nalezené v hrobech lze rozdělit do několika skupin - osobní předměty běžné denní potřeby (nože, křesadla) či výrobky výjimečnější, například kaptorgy. Do hrobů byly vkládány také nádoby a zcela ojediněle i zbraně (meče, dýky, kopí), případně šperky a ozdoby oděvů (skleněné korále, náušnice, gombíky). Na třech místech podhradní aglomerace byly skleněné olivovité korálky objeveny ne v hrobovém kontextu, ale v sídlištních situacích.³⁶ (Obr. 43)

Archeologické nálezy pozůstatků nejstarších komunikací umožňují rekonstruovat komunikační síť pražské aglomerace zatím pouze v hrubých obrysech. Na základě dosavadních znalostí lze předpokládat, že v centru se nacházely dva přechody přes Vltavu: dřevěný most nedaleko dnešního mostu Karlova a o něco severněji brod u nynějšího Klárova. Pro poznání situace při vyústění mostu na malostranském břehu je zásadní objev reliktní několik desítek metrů široké dřevěné komunikace, která je interpretována jako prostor sloužící k nástupu karavanám, jež se připravovaly ke vstupu na most. Nalezena byla pod povrchem dnešní Mostecké ulice. Dřevěná vozovka, jejíž počátky jsou kladeny před rok 900, byla v průběhu 10. století mnohokrát opravována.³⁷ Na ni navazoval v písemných pramenech zmíněný dřevěný předchůdce Juditina mostu, archeologicky zatím nedoložený. S provozem na pravděpodobně rušné cestě v Mostecké ulici a kolmo k ní

orientované cestě pod dnešní Josefskou ulicí souvisí nález zlomku třmene vyrobeného ve franské oblasti.³⁸ Dřevem upravené komunikace evidujeme na více místech na území Malé Strany i v areálu Pražského hradu. Zdejší komplikovaný terén zjevně vyžadoval použití různých druhů konstrukcí a povrchů. Mimořádně zajímavý je nález několika na sobě ležících dřevěných vozovek různých směrů odkrytý u jihozápadního rohu Malostranského náměstí. Z prostoru náměstí jsou známy další fragmenty dřevěných cest datovaných do počátku 10. století.³⁹ Pro nedostatek archeologických dokladů je obtížné se vyjádřit k existenci nějakého veřejného prostranství či rozsáhlejší tržní plochy v raně středověké opevněné aglomeraci.

Díky neustále probíhajícím záchranným archeologickým výzkumům vyvolávaným stavební činností jsou dosavadní znalosti o počátcích Prahy kontinuálně prohlubovány. Nutno však poznamenat, že výzkumy prováděné v historickém jádru města, které se na tomtéž místě vyvíjí více než 1200 let, s sebou nesou značná omezení. Ta jsou daná postupným odstraňováním starších sídlištních situací během mladších stavebních aktivit. Většina nejstarších raně středověkých objektů tak bohužel beze stop zanikla. Archeologický výzkum v urbánním prostředí přináší pestrou mozaiku dílčích informací, z nichž je možné stále nově skládat příběh nejstarších dějin české metropole.

- 1 Naposledy souborně Štefan / Wihoda eds. 2018. K vývoji a podobě areálu Pražského hradu ve sledované době viz příspěvek Jany Maříkové-Kubkové v této publikaci.
- 2 K významu morfologie pro počátky osídlení hradčanského návrší Herichová 2019.
- 3 Čiháková / Havrda 2008, 188; Zavřel 2001.
- 4 Havrda a kol. 2001, 92–94; Zavřel 2001; Zavřel / Havrda 2013, 29, 35–36.
- 5 Zavřel 1997.
- 6 Z novější sumarizující literatury týkající se podhradí: Čiháková 2001; Čiháková 2009; Čiháková 2017a; Čiháková 2018, Čiháková a kol. 2000; Čiháková / Havrda 2008; Havrda / Tryml 2013.
- 7 Nevýrazné stopy využívání plochy v 9. století byly nalezeny jak na různých místech hradního návrší, tak v prostoru západně od něho. Problémem je poměrně malý počet chronologicky citlivých keramických zlomků i obtíže při interpretaci nejstarších nálezových situací (naposledy Frolík 2017, 242, 245).
- 8 Boháčová / Herichová 2008; Herichová 2019, 12–15; Frolík 2015, 88.
- 9 Blažková a kol. 2015; Boháčová / Havrda 2017, 70–75.
- 10 K termínu pražské podhradí/předhradí v 9. až 10. století Čiháková / Müller 2020, 293.
- 11 K nejstaršímu osídlení naposledy Čiháková 2018 a Čiháková / Müller 2020, 296.
- 12 Pod hradbou z 10. století byla východně od čp. 555/III v ulici Tržiště nalezena sídlištní vrstva se středohradištní keramikou. Intaktní sídlištní situace z přelomu 9. a 10. století, respektive začátku 10. století, jsou dále známy například z parcel domů čp. 2, 42, 164, 216, 258, 259, 264, 265, 276, 279, 379, 384, 485, 626/III.
- 13 Jde o keramiku s límcovitým okrajem, jež bývá na základě malostranských výzkumů kladena do intervalu od přelomu 9. a 10. století do druhého desetiletí 10. století (Čiháková 2012, 116; Čiháková 2002, 744, pozn. 11), na základě výzkumů na Pražském hradě do prvních desetiletí 10. století (Boháčová 2011, 357; Frolík 2017, 90) či do první třetiny 10. století (Bartošková 2014, 40). S vyzníváním této chronologicky citlivé keramiky se pojí nástup nádob s kalichovitou profilací okraje.
- 14 Nálezy příkopu z čp. 42/III a před čp. 265/III a naposledy z paláce čp. 258/III publikovali Čiháková / Müller 2020, 296; Čiháková 2018, 283; Čiháková 2017a, 84.
- 15 Objev tohoto opevnění byl učiněn v domě čp. 42/III na nároží Mostecké a Josefské ulice. Těleso hradby bylo několikrát opravováno, jedna z oprav proběhla v době používání keramiky s límcovitými okraji. Odstranění této linie opevnění je pak spojováno s nástupem keramiky s kalichovitým okrajem (Čiháková 2009, 13).
- 16 Boháčová / Havrda 2017, 70–75; Čiháková 2009; Havrda / Tryml 2013; Havrda 2008.
- 17 V domě čp. 276/III v Mostecké ulici bylo dokumentováno minimálně 7 metrů široké těleso dřevohlíněné hradby zpevněné roštovou konstrukcí provázanou s čelní opukovou zdí (Havrda 2008). Obdobná konstrukce hradby byla dokumentována v roce 2019 na západním konci ulice Tržiště u čp. 256/III a dříve též v Nerudově čp. 249/III.
- 18 Mezi lety 2002 a 2019 proběhlo na parcelách domů čp. 249, 261, 259, 555/III a u nejjihnější zdi čp. 256/III několik výzkumů, při kterých bylo možné dokumentovat dobře dochované úseky jak hradby, tak příkopu fortifikace (Havrda / Podliska 2003; Havrda 2017; Čiháková 2009; Podliska 2015, 584).
- 19 Konstrukce objevená v domě čp. 259/III mohla být též součástí vstupu na most přes blízkou mokřinu (Čiháková 2001).
- 20 Výzkum v čp. 260/III Cymbalak / Podliska 2009; ke vstupům do areálu Čiháková 2009.
- 21 Dragoun 1988; Havrda 1996.
- 22 Hrdlička 1972.
- 23 Několik srubů stálo u raně středověké komunikace objevené pod dlažbou dnešní Josefské ulice. Jejich drobné fragmenty mají shodnou

- orientaci s průběhem této dřevěné cesty (Čiháková / Müller 2020, 299, obr. 382; Čiháková 2018).
- 24 K problematice raně středověké výroby železa Havrda a kol. 2001; Havrda / Podliska 2011; Čiháková 2018.
- 25 Kromě dobře časově zařaditelných pohřebních areálů čítajících i desítky až stovky hrobů disponuje archeologie též nálezy obtížně datovatelných jednotlivých pohřbů. Současně s raně středověkými pohřebišti jsou hlavně na katastru Starého Města a také na jižním svahu Petřína uváděny nálezy nádob, jež by mohly pocházet z hrobových inventářů. Absence nálezových okolností však neumožňuje jednoznačně určit jejich původ (Havrda / Žďárská 2017; Boháčová a kol. 2017; Sláma 1977).
- 26 Přehledně Tomková ed. 2005; většina pohřebišť objevených na Pražském hradě a v jeho nejbližším okolí byla vyhodnocena a publikována v odborné řadě *Castrum Pragense*.
- 27 Na úpatí svahu Petřína, 600 metrů jižně od Malostranského náměstí, blízko křižovatky ulic Újezd a Vítězná, u čp. 509/III bylo objeveno pohřebiště, na kterém mohli být pochováváni obyvatelé jádra pražské levobřežní aglomerace (Havrda / Tryml 2013, 87; Sláma 1977).
- 28 K nejstarším pohřebišťům na pražském pravobřeží Havrda / Žďárská 2017, 101; k pohřbívání u náměstí Jana Palacha viz Mořkovský a kol. 2016, 344; Havrda / Tryml 2021, obr. 3.
- 29 Havrda / Žďárská 2017.
- 30 Bureš / Dragoun 1991, 269-271; Havrda 2002, 62 - výzkum na dvoře domu čp. 13/I.
- 31 Do tohoto staroměstského areálu patří také 18 hrobů, které byly na povrchu vyznačené kameny, nalezených ve středním úseku Bartolomějské ulice v čp. 310/I (Borkovský 1948, 480), další takovéto hroby byly objeveny mezi domy čp. 347/I a čp. 356/I v ulici Na Perštýně (Staňková 2013, 53). Přehledně Havrda / Žďárská 2017, 97.
- 32 Hroby byly prozkoumány severně od východního konce Vodičkovy ulice, na parcele domu čp. 784/II (Huml / Starec 1994) a čp. 707/II (Tryml 2015, 22). Celkem zde bylo evidováno 17 hrobů.
- 33 Celkem 20 odkrytých hrobů bylo datováno do druhé poloviny 9. až 10. století (Selmi Wallisová 2006, 73; Podliska 2017, 248).
- 34 Sláma 1977, 120.
- 35 Krumphanzlová a kol. 2013; Kovářík 1991.
- 36 Dva nálezy pocházejí z prostoru jižně od krystalizačního jádra osídlení, z Karmelitské ulice čp. 384/III a 379/III, třetí pak z úpatí hradčanského ostrohu, ze Sněmovní čp. 164/III.
- 37 Čiháková 2009; Čiháková 2012 a Čiháková 2018; Havrda a kol. 2017.
- 38 Čiháková a kol. 2000, 133-134, obr. 5; Čiháková 2018, obr. 15.
- 39 Dřevěné komunikace byly nalezeny na horním Malostranském náměstí a dále například v čp. 271/III nebo v čp. 2/III, tam dokonce dřevěná vozovka nahradila starší komunikaci zpevněnou převážně kameny (Čiháková / Müller 2020, 298, 302; Čiháková / Havrda 2008, 207).

Svatá Ludmila

Žena na rozhraní věků

JAN MAŘÍK
MARTIN MUSÍLEK
PETR SOMMER (eds.)

Jakub Anderle, Ludmila Barčáková, Andrea Bartošková,
Milena Bravermanová, Václav Čermák, Sylva Drtikolová Kaupová,
Jan Frolík, Jan Havrda, Kajetán Holeček, Jiří Košta, Šárka Krupičková,
Jiří Kuthan, Vítězslav Kuželka, Michal Lutovský, Jindřich Marek, Jan Mařík,
Jana Maříková-Kubková, Martin Musílek, Lumír Poláček, Naďa Profantová,
Jan Royt, Petr Sommer, Petr Šámal, Ivo Štefan, Kateřina Tomková,
Šimon Ungerman, Petr Velemínský, Jan Zelenka, Josef Žemlička,
Václav Žůrek

Vydáno u příležitosti výstavy *Svatá Ludmila. Žena na rozhraní věků*,
Akademie věd České republiky, Národní 3, 117 20 Praha 1,
20. května – 30. července 2021

Vydaly NLN, s. r. o.,
Náprstkova 10, Praha 1,
a Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.,
Letenská 4, Praha 1,
v roce 2021
Vydání první

Grafická úprava Michaela Blažejová
Jazyková redakce Ivan Beránek
Technická redakce Šárka Křiváková
Sazba písmem Baskerville Marie Tvrďá
Reprodukce Jan Skružný
Tisk Těšínské papírny s. r. o.
Doporučená cena včetně DPH 699 Kč

ISBN 978-80-7422-793-6 (NLN)
ISBN 978-80-7581-032-8 (Archeologický ústav AV ČR, Praha)